

2001/247

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

Doktora Tezi

704872

**TÜRKİSTAN'DA CEDİDCİLİK HAREKETİ
VE BUNUN TÜRKİYE İLE MÜNASEBETİ**

T-104872

Hazırlayan: Darhan Kydyraliyev

No: 2502980010

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet SARAY

İstanbul 2001

TEZ ONAYI

Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında 2502980010 numaralı Darhan Kydyraliyev'in hazırladığı "Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti" konulu DOKTORA TEZİ'nin TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 10. maddesi uyarınca 27.12.2009 günü saat 10.00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininKabul.....'ne* ~~OYBİRLİĞİ/ÖYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI*	İMZA
Prof. Dr. Ali İhsan Gencer	Kabul	[İmza]
Prof. Dr. Mehmet Saray	Kabul	[İmza]
Doç. Dr. Cezmi Eraslan	Kabul	[İmza]
Doç. Dr. Ali Arslan	Kabul	[İmza]
Doç. Dr. Süleyman Beyoğlu	Kabul	[İmza]

* Bu kısma savunma sonuna göre 'kabulü', 'reddi' veya 'düzeltilmesi' yazılacaktır.

ÖZET

Yenileşme anlamına gelen cedidcilik hareketi, XIX. yüzyılda Rusya'nın sömürge politikasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Rusya vasıtasıyla Batı kültürünü tanıyan cedidciler, kendi kimliklerini ve ülkelerinin geri kalmışlığının sebeplerini araştırmaya başladılar. Cedidcilere göre, geleneksel eğitim sistemi çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktı. Bundan dolayı onlar, mektep ve medreselerin ıslah edilmesini, eğitimin yaygınlaştırılmasını ve ıslah edilen bu okullarda dinî ilimlerin yanı sıra dünyevî ilimlerin de okutulması gerektiğini savunuyorlardı.

Cedidciliğin mimarı İsmail Gaspıralı 1893'de ilk usûl-i cedid okulunu açtı. Yeni metotla eğitim veren bu okulların sayısı hızla arttı. İsmail Gaspıralı yenilikçi düşüncelerini "Tercüman" gazetesi vasıtasıyla yaymaya çalışıyordu. Gaspıralı'nın 1893 Buhara ziyaretinden sonra Türkistan'da usûl-i cedid okullarının sayısı çoğaldı. Halk eğitimini yaygınlaştırmaya çalışan Türkistanlı cedidciler, aynı zamanda çeşitli dergi ve gazeteler çıkarmaya başladılar. Onlar, Türkistan'da milli edebiyatın temelini attılar; milli roman, milli şiir ve milli tiyatro dünyaya geldi.

Türkistan cedidcileri 1905 Rusya ihtilâlinden sonra siyasî anlamda teşkilatlanmaya çalıştılar. 1917 Şubat ihtilâlinden sonra Türkistan'da cedidciler tarafından milli muhtariyetler oluşturuldu. Ancak, bu muhtariyetler uzun ömürlü olamadı ve iktidara gelen Sovyet yönetimi tarafından dağıtıldı.

Türkistan cedidcileri Türkiye ile sıkı ilişki içerisinde idiler. Osmanlı devletindeki ıslahatlardan etkilenen cedidciler, 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki yönetimi ile işbirliği yaptılar. Abdurrauf Fıtrat gibi cedidci önderler İstanbul'da eğitim aldılar. Türkistanlı cedidciler, Anadolu'da Mustafa Kemal Atatürk tarafından başlatılan Milli Mücadeleye katkıda bulundular. Bu arada Sovyet yönetiminden kaçan bazı cedidciler de Türkiye'ye sığındılar ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından himaye gördüler. Sovyet hükümeti, 1920'lerden sonra cedidciliğe tamamen son verdiler.

ABSTRACT

The Cedit movement emerged in the middle of 19th century as a reaction against the colonisation policy of Russia. Cedids, which means modernizers, became acquainted with the Western culture due to Russia started to investigate the reasons of lagging development of the Russian muslims. According to cedids, the traditional education system was far from satisfying the needs of the modernity. Reorganization of mekteps and medreses, the main educational institutes of Russian people, popularization of education and secularization of the educational system as a whole were proclaimed by cedids as the solution for this problem.

İsmail Gaspıralı, the founder of the cedit movement, was the first to establish a school, in 1883 which was a prototype of 'usul-i cedit' schools. After that the number of schools of this kind increased sharply and Gaspıralı attempted to popularize his thoughts and modernization through the newspaper, called 'Tercüman'. Soon after İsrail Gaspıralı visited Buhara in 1893, number of cedids schools was established in Turkistan. Advocating the popular education cedids of Turkistan started to issue several newspapers and magazines. They founded the national literature in Turkistan and such types of national arts as novells, poems and theater were born.

Since 1905 cedids of Turkistan started to organize the political wing of the movement. After the Russian revolution in February 1917 cedids established national autonomies in Turkistan. But other Bolshevic came to power these autonomies were dismissed. cedids of Turkistan were in close relationship with Turkey. Influenced by improvement movements in Ottoman Empire, cedids co-operated with İttihat ve Terakki movement after the constitutional change in 1908. Some of cedit which took place in Ottoman political system leaders, such as A. Fitrat studied in İstanbul. Cedids of Turkistan also participated in the National Resistance (Milli Mücadele) lead by Mustafa Kemal Atatürk. Escaping from pressure exerted by Soviets, some cedids of Turkistan settled in Turkey under the protection of Mustafa Kemal. By the late 1920's the cedit movement of Turkistan was totally eliminated by the soviet Government.

ÖNSÖZ

Bu araştırmamızın amacı, yenileşme hareketi olarak bilinen ve Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin tarihinde önemli iz bırakan cedidciliğın Türkistan'da doğuşunu, gelişmesini ve onun Türkiye ile münasebetini ortaya koymaktır.

Tezimiz, giriş, altı bölüm ve değerlendirmeden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde konunun önemini ve araştırma safhasında karşılaştığımız bazı zorlukları dile getirmekle beraber, istifade ettiğim Rusça ve Türkiye Türkçe'si başta olmak üzere çeşitli Türk lehçelerinde yazılmış olan konuyla ilgili belge, kitap, makale ve basılmamış tez çalışmalarının kısaca tanıtımını yaptım. Tezimizin I. Bölümü üç kısımdan oluşmaktadır. İlkinde işgal öncesinde Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilk ilişkiler ile Rusya'da Türkistan ile ilgili çalışmaların ve hazırlıkların artması işlenmiştir. İkinci kısım, Türkistan'ın Rusya tarafından istila edilmesi ve Türkistan'da Rus idari teşkilatını hakkındadır. Üçüncü kısımda, Türkistan'ı işgal eden Rusya'nın, bu topraklarda kalıcı olabilmek için uyguladığı kültürel politika ile misyonerlik faaliyetler incelenmiştir. Tezimizin II. bölümü, üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, cedidcilik öncesi Türkistan'da geleneksel kurumlarını ve özellikle klasik eğitim kurumlarını, bu arada ünlü Buhara ve Hive mektep ve medreselerini, ayrıca göçebe toplumlardaki eğitim sistemini ders müfredatlarıyla ve aksayan yönleriyle birlikte ortaya koymuştur. İkinci kısımda Rus kültürüyle ilk temas kuran Türkistanlılar anlatılmıştır. Üçüncü kısımda ise cedidcilik hareketinin öncüleri tetkik edilmiştir. Çalışmamızın III. bölümü İsmail Gaspıralı'yı ve cedidciliğın ilk safhasını oluşturan usûl-i cedid okullarını ele almaktadır ve üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda İsmail Gaspıralı'nın hayatı ve kurduğu usûl-i cedid okulları; İkinci kısımda İsmail Gaspıralı'nın Türkistan seyahati öncesi ve sonrası ile gezinin Türkistan cedidciliği açısından önemi işlenmiştir. Üçüncü kısımda Türkistan'daki usûl-i cedid okullarını ele alıyorum. Bu kısımda usûl-i cedid okullarının özellikleri ve ders müfredatları incelenmiştir. Tezimizin IV. bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, Türkistan cedidciliğının önemli temsilcilerini tanıtmaktadır. İkinci kısım, Türkistan cedidcilerinin ilk siyasî ve kültürel

faaliyetlerini, halkı aydınlatmak için yayınladıkları gazete ve dergileri ve oluşturdukları millî edebiyatın doğuşunu konu edinmiştir. Milli Muhtariyetler döneminin işlendiği V. bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Türkistan cedidcilerinin 1917 Şubat ve Ekim ihtilâlleri arasındaki faaliyetleri ve millî kurultaylar dönemi araştırılmıştır. İkinci kısımda cedidciler tarafından ilan edilen Milli Muhtariyetler ile onların hazin sonu işlenmiştir. VI. ve son bölümde Türkistan cedidcilerinin Türkiye ile ilişkileri ele alınmıştır. Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Türkistan hanlıkları ile Osmanlı devleti arasındaki münasebetler ile Buhara Emiri'nin Osmanlı örneğinde ilk ıslahat teşebbüsü anlatılmaktadır. İkinci kısımda Türkistan cedidcilerinin II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında Türkiye ile ilişkileri ele alınıyor. Üçüncü kısımda ise Milli Mücadele yıllarında Türkiye'ye gönderilen maddî ve manevî yardımların yanı sıra Mustafa Kemal Atatürk tarafından gönderilen İsmail Suphi'nin Türkistan'daki faaliyetleri ve Bolşeviklerin Türkistan'a hakim olmasından sonra Türkiye'ye sığınan cedidciler anlatılmıştır. Bölümlerinin dışında tezimizde sonuç ve kaynaklar bulunmaktadır.

Bu vesile ile bu konuda çalışmamı tavsiye eden ve çalışmamın başından sonuna kadar da maddî manevî yardım ve teşviklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet SARAY'a müteşekkirim. Çalışmam sırasında bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan Koç Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ahmet KANLIDERE'ye kıymetli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, başta Doç. Dr. Cezmi ERASLAN ve Doç. Dr. Ali ARSLAN olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilimdalı öğretim üyelerine, Kazakistan İlimler Akademisi Milli kütüphanesi yetkililerine ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kütüphanesi görevlilerine teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
(ABSTRACT)	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

RUSYA HAKİMİYETİ ALTINDAKİ TÜRKİSTAN

A. RUSYA HAKİMİYETİ ÖNCESİ TÜRKİSTAN'IN RUSYA İLE İLİŞKİLERİ	6
1. Rusya ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlk İlişkiler	6
2. Keşif Kervanları ve Rusya'da Türkistan İle İlgili Çalışmaların Artması	9
3. Türkistan'da İgnatev Misyonu ve Gorçakov Deklarasyonu	15
B. TÜRKİSTAN'IN RUSYA TARAFINDAN İSTİLA EDİLMESİ VE TÜRKİSTAN'DA RUS İDARİ TEŞKİLATI	21
1. Kazak Hanlıklarının İşgal Edilmesi	21
2. Hokand Hanlığının İşgal Edilmesi	23
3. Hive ve Buhara Hanlıklarının İşgal Edilmesi	27
C. RUSYA'NIN KÜLTÜR POLİTİKASI VE MİSYONERLİK	30
1. Türkistan'da Rusya'nın Misyonerlik Politikası Olarak İlminskiy Metodu	30
2. Misyonerlik Aracı Olarak Türkistan'da Rus Eğitim Sistemi	36

II. BÖLÜM

TÜRKİSTAN CEDİDCİLİĞİNİN KÖKENLERİ

A. RUS İŞGALLERİ SIRASINDA VE SONRASINDA TÜRKİSTAN'IN GELENEKSEL YAPISI	41
1. Türkistan'da Geleneksel Ekonomik Yapı ve Gelişimi	41
a. Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme	41
b. Türkistan'da Vakıf Sistemi	43
c. Rus İşgalleri Sonrasında Ekonomik ve Ticarî Gelişmeler	44
2. Türkistan'da Geleneksel Eğitim Kurumları	46
a. Buhara Mektep ve Medreseleri	47
b. Türkistan Genel Valiliğinde Geleneksel Eğitim Kurumları	51
c. Bozkır Genel Valiliğinde Geleneksel Eğitim Kurumları	55
B. TÜRKİSTAN'DA RUS KÜLTÜRÜ İLE İLK TEMAS KURANLAR	59
1. Cihangir Han ve Ailesi	59
2. Çokan Velihanov	61
3. İbrahim Altınsarin	63
C. CEDİDCİLİK HAREKETİNİN İLK TEMSİLCİLERİ	65
1. Abdünnasır Kursavi	65
2. Şihabeddin Mercanî	66
3. Ahmed Mahdum Daniş	70

III. BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI VE TÜRKİSTAN'DA USÛL-İ CEDİD

A. İSMAİL GASPIRALI VE USÛL-İ CEDİD	73
1. İsmail Gaspıralı	73
2. İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedit	76

B. İSMAİL GASPIRALI'NIN TÜRKİSTAN SEYAHATI	84
1. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'la İlgili İlk Teşebbüsleri	84
2. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan Ziyareti ve Sonuçları	89
C. TÜRKİSTAN'DA USÛL-İ CEDİD OKULLARI	95
1. Buhara Emirliği ile Hive Hanlığında Usûl-i Cedid Mektepleri	95
2. Türkistan Genel Valiliğinde Usûl-i Cedid Okulları	101
3. Bozkır Genel Valiliğinde Usûl-i Cedid Okulları	113

IV. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DA CEDİDCİLİK HAREKETİ

A. TÜRKİSTAN'DA CEDİDCİLİĞİN ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİ	118
1. Abay Kunanbay	118
2. Münevver Kari Abdürreşidhan	123
3. Mahmud Hoca Behbudi	129
4. Mustafa Çokay	134
B. TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİNİN SİYASİ-KÜLTÜREL FAALİYETLERİ	142
1. Türkistan Cedidcilerinin İlk Siyasî Faaliyetleri	142
2. Türkistan Cedidcilerinin Kültürel Faaliyetleri	151
a. Milli Matbuatın Doğuşu	151
b. Milli Edebiyatın Doğuşu	161
3. Cedidcilerin 1916 Türkistan Ayaklanması Sırasındaki Faaliyetleri	165

V. BÖLÜM
TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİ VE MİLLİ MUHTARİYETLER
DÖNEMİ

A. İKİ İHTİLÂL ARASINDA TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİ	171
1. 1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Müslümanlarının Genel Durumu	171
2. Milli Kongreler Döneminde Türkistan Cedidcileri	174
3. 1917 Ekim Bolşevik İhtilâli	181
B. MİLLİ MUHTARİYETLER DÖNEMİ	184
1. Türkistan Hokand Milli Muhtariyeti	184
2. Alaş-Orda Milli Muhtariyeti	196
3. Yaş Buharalılar ve Buhara Halk Cumhuriyeti	201
4. Yaş Hiveliler ve Harezmi Halk Cumhuriyeti	209

VI. BÖLÜM
TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİNİN TÜRKİYE İLE MÜNASEBETİ

A. TÜRKİSTAN – OSMANLI MÜNASEBETLERİ VE BUHARA EMİRİ'NİN OSMANLI ÖRNEĞİNDE İLK ISLAHAT TEŞEBBÜSÜ	216
B. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ VE SONRASINDA TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİNİN TÜRK MİLLİYETÇİLERİYLE İLİŞKİLERİ	222
1. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri	222
2. İttihat-Terakki ve Türkistan Cedidcileri	226
3. Basmacılık Hareketi Sırasında Türkistan Cedidcileri ve Enver Paşa	231
C. MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TÜRKİSTAN CEDİDCİLERİ VE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK	237
1. Atatürk'ün Milliyetçilik ve Yenilikçilik Anlayışı	237
2. Millî Mücadele Yıllarında Türkistan Cedidcileri ve Türkiye	243

a. Milli M¼cadele Yıllarında T¼rkistan Cedidcilerinin Genel Hissiyatı	243
b. T¼rkistan Cedidcilerinin Milli M¼cadele'ye Yaptığı Yardımlar	244
c. İsmail Suphi Bey'in T¼rkistan'daki Faaliyetleri	246
3. T¼rkiye - T¼rkistan Cedidcilerinin Siyasî Muhaceret Merkezi	248
SONUÇ	250
BİBLİYOGRAFYA	254
ÖZGEÇMİŞ	279

TABLolar

Tablo:1 Bozkır Genel Valiliğindeki Rus-Kazak Okullarının Sayısı	38
Tablo:2 Türkistan Genel Valiliğindeki Rus Eğitim Kurumlarının Sayısı	39
Tablo:3 Klasik Rus Gimnazyumlarında Ders Müfredatı	39
Tablo:4 Türkistan Genel Valiliğindeki Fabrika ve İşçi Sayısı	45
Tablo:5 Türkistan Genel Valiliğinde İthalat ve İhracat Oranı	45
Tablo:6 Arap Dili Bölümünde Okutulan Dersler ve Kitaplar	48
Tablo:7 Şeri İlimler Bölümünde Okutulan Dersler ve Kitaplar	49
Tablo:8 Mantık Bölümünde Okutulan Dersler ve Kitaplar	49
Tablo:9 Mekteb-i İbtidai'de Haftalık Ders Cetveli	80
Tablo: 10 Mekteb-i İbtidai'de Bir Haftalık Ders Saatleri	81
Tablo:11 Türkistan'da Usûl-i Cedid Okullarının ders Müfredatı	112

KISALTMALAR

a. g. e.	adı geçen eser
a. g. m.	adı geçen makale
A.S. ve D.	Atatürk'in Söylev ve Demeçleri
AÜ	Ankara Üniversitesi
bkz.	bakınız
C.	cild
çev.	çeviren
DTCFD	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopidisi
GÜ	Gazi Üniversitesi
haz.	hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
N.	numara
Prof. Dr.	Profesör Doktor
RFSSC	Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RKP	Rusya Komünist Partisi
S.	sayı
s.	sayfa
SSR	Sovyet Sosyalist Respublikası (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDAD	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TK	Türk Kültürü
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları

GİRİŞ

Sovyetler Birliğinin dış dünyaya kapalı olması ve konu açısından oldukça zengin malzemeye sahip olan Rus kaynaklarına ulaşmanın zorlukları dolayısıyla, birkaç çalışmanın dışında, Türkistan tarihi yeterince incelenememişti. Yapılan çalışmalarda da Türkistan ceditciliği ile ilgili ana hatlarıyla bilgi verilmekle iktifa edilmişti. 1990'lı yıllardan itibaren, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile ilgili çalışmaların sayısı çoğalmıştır. Bununla birlikte, Çarlık Rusya'sında cereyan eden ceditcilik hareketi ve milli-bağımsızlık hareketleri konusunda da araştırma yapmaya yönelik ilgi ve alâka artmıştır.

Türkiye'de ceditcilikle ilgili yapılan çalışmaların ekseriyetle Kazan, Kırım ve Kafkas eksenli olduğu görülmektedir. Ayrıca, Türkiye'de, ceditciliğin mimarı sayılan İsmail Gaspıralı ve Kırım, Kazan ve Azerbaycanlı önemli ceditci önderler hakkında birçok biyografi çalışması yapılmıştır. Ancak, ne yazık ki, bu sahada yapılan çalışmalar genellikle Türkistan ceditciliğini ihtiva etmiyordu. Bu sahada araştırma yapan Batılı bilim adamları da, genellikle Buhara'daki ceditcilik hareketi ile ilgili çalışmalar yapmakta idi. Oysa, Türkistan tarihi açısından bir nevî dönüm noktası sayılabilecek Türkistan ceditciliği - bölgesel özelliğinden dolayı bu tabiri uygun buluyorum- kendi içinde bile coğrafi, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel farklılıklardan dolayı çeşitlilik ve farklılık arz etmektedir. Örneğin, göçebe toplum olarak daha çok geleneklerine bağlı yaşayan ve etkili bir ulema sınıfına sahip olmayan Kazaklar arasında ceditcilik hareketi milli karakter taşıyordu. Bunda, Kazakların uzun dönem Rusya'nın idaresi altında bulunması da önemli bir etkindir. Buna karşılık, çoktan yerleşik hayata geçmiş bulunan ve toplum olarak daha dindar olan Özbekler arasındaki ceditcilik hareketi geleneksel kurumlarının da etkisiyle ümmetçi çizgide cereyan etmişti. Koyu taassubun hüküm sürdüğü ve ulemanın yönetimde etkili olduğu Buhara ve Hive hanlıklarında ise ceditcilik daha büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Göçebe olan Türkmenler ile Kırgızlar arasında ise ceditcilik hareketi ciddi olarak kendini hissettirmemiştir. Tatar ve Özbek ceditciler

tarafından usûl-i cedid mektepleri açılan bu bölgelerde cedidcilik bir hareket şeklini almamıştır. Türkmenler daha sonra “Genç Hiveliler”, Kırgızlar da “Alaş-Orda” hareketine katılmışlardır. Bölgesel farklılıklardan dolayı cedidcilerin karşılaştıkları sorunlar ile ileri sürdükleri öneriler de bir-birinden farklı olmuştur. Bunda, Çarlık Rusya’sı tarafından uygulanan farklı idarî ve kültürel politikalarının da payı büyüktür.

Burada, tez çalışmasında kullandığım kaynaklar konusuna değinmek istiyorum. Türkiye’de Türkistan’la ilgili yapılan araştırmalarda konuyla ilgili en önemli bilgileri ihtiva eden Rusça eserler pek kullanılmadığından dolayı, araştırmamızda kaynak olarak Özbekçe, Kazakça, Tatarca gibi muhtelif Türk lehçelerinde yayınlanan eserlerin yanısıra özellikle Rusça eserleri kullanmaya çalıştık. Zira, Türkistan sahası ile ilgili çalışmaların en çok Çarlık Rusya’sı döneminde yapıldığını belirtmeliyiz.

Tez çalışmasına öncelikle Türkistan ve cedidciler ile ilgili yayınlanan bibliyografyaları incelemekle başladım. Taradığım çeşitli bibliyografyalar içerisinde özellikle müsteşrik- misyoner Alektorov’un 1900’da Kazan’da basılan “Ukazatel’ Knig, Jurnal’nyx i Gazetnyx Statey i Zametok o Kirgizax” (Kırgızlar-Kazaklar-Hakkında Notlar, Dergi ve Gazetelerde Yayınlanan Makaleler ile Kitaplar Rehberi) ile Vitkind’in 1929’da Moskova’da yayınlanan “Bibliografiya po Sredney Azii. Ukazatel’ Literaturı po Kolonial’noy Politike Tsarizma v Sredney Azii” (Orta Asya Hakkında Bibliyografiya. Çarlığın Orta Asya Müstemleke Siyasetine Dair Kaynaklar) adlı çalışmalar ilk müracaat ettiğim eserler arasındadır. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için Türkistan’ın Rusya tarafından istila edilmesi dönemini yeniden gözden geçirmekte fayda var idi. Bundan dolayı, Rusya’nın Türkistan politikasında belirleyici görevler üstlenen Albay N. İgnatev’in “Missiya v Hivu i Buharu v 1858 Godu Fligel’-Ad’Yutanta Polkovnika N. İgnateva” (Albay N. İgnatev’in 1858 Yılı Hive ve Buhara Misyonu), (Sanktpeterburg 1879), meşhur müsteşrik-misyoner N. Ostroumov’un “Narodnoe Obrazovanie. Musulmanskie Maktabı i Russko-Tuzemnie Şkolı v Turkestanskom Krae” (Halk Eğitimi. Türkistan Ülkesinde Müslüman Mektepleri ve Rus-Yerli Okulları), (Taşkent 1906), Rusyalı araştırmacı A. N.

Halfin'in "Politika Rossii v Sredney Azii" (Rusya'nın Orta Asya Politikası), (Moskova 1960) ve Özbek tarihçiler Muhammadcanov ile Ne'matov tarafından 1957'de Taşkent'te yayınlanan "Buhara va Hevaning Rossiya Bilan Munosabatlari Tarixiga Doir Ba'zı Manbalar" (Buhara ve Hive'nin Rusya ile Munasebetleri Tarihine Dair Bazı Kaynaklar) adlı eserlerini zikretmeliyim. Resmî makamların ifadelerine ve arşiv belgelerine dayanan bu kitaplar Rusya hükümetinin ve misyonerlerin Türkistan'da uyguladıkları ve uygulamak istedikleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikalarını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu çalışmalarla birlikte Sovyet tarihçileri Galuzo'nun "Turkestan- Koloniya. Oçerki İstorii Turkestana ot Zavoevaniya Russkimi do Revolyutsii 1917 Goda" (Türkistan-Müstemleke. Ruslar Tarafından İşgal Edilmesinden 1917 İhtilâline Kadar Türkistan Tarihi Hakkında İncelemeler), (Tıpkı Basım, Oxford 1986) ve E. Bendrikov'un "Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane" (Türkistan Halk Eğitimi Tarihi Hakkında İncelemeler), (Moskova 1960) adlı araştırmaları ile müsteşrik-tarihçi V. Barthold'un "İstoriya Kul'turnoy Jizni v Turkestane" (Türkistan'ın Kültürel Hayat Tarihi), (Moskova 1963) adlı eseri Türkistan cedidciliğinin hangi şartlar altında ve nasıl ortaya çıktığını tespit etmemiz açısından son derece faydalı olmuştur.

Tezimizde, özellikle cedidci önderler tarafından kaleme alınan çalışmaları kullanmaya özen gösterdik. Bu anlamda, araştırmamızda Genç Buharalılar'ın önderlerinden Abdullah Bedri'nin 1919'da Moskova'da yayınlanan "Kto Takiye Mlado Buhartsı" (Genç Buharalılar Kimler İdi); Yine Buhara cedidcilerinin önderlerinden Feyzullah Hocayev'in 1926'da Taşkent'te basılan "K İstorii Revolyutsii v Buhare" (Buhara İnkılabı Tarihine Dair) ve aynı yıl içerisinde Moskova'da neşredilen "Djadidizm, Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii" (Cedidcilik. Orta Asya'da İhtilâl Hareketlerine Dair İncelemeler); Galuzo'nun "Turkestanskiy" müsteşar isimle 1926'da Taşkent'te yayınladığı ve cedidciliğe hücum ettiği "Kto Takie Bili Djadidi" (Cedidciler Kimler İdi) adlı çalışmaları ile cedidciliğin önemli temsilcilerinden yazar Sadreddin Aynii'nin "Qisqaça Tarcima-i

Xolim” ve “Buhara İnkilabi Tarihi Uçun Materyallar” (Asarlar, Tom I, Taşkent 1963) adlı eserleri çok sık kullandık.

Cedidcilik hareketi ile ilgili en sağlıklı bilgilere ulaşmamız “Tercüman” gazetesi projesi dolayısıyla mümkün olabilmiştir. Doktora derslerine başladığım sene Prof. Dr. Timur Kocaoğlu, İsmail Gaspıralı’nın 1883-1914 yılları arasında çıkardığı ve cedidcilik tarihi açısından son derece kıymetli “Tercüman” gazetesinin bibliyografyasını hazırlayacak olan ekibe davet etti. Danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Saray’ın izni ve teşvikiyle katıldığım bu proje çalışması benim ve tezim açısından oldukça istifadeli olmuştur. “Tercüman” gazetesini tararken cedidciliğin mimarı İsmail Gaspıralı’nın yazılarını ve gazetede yayınlanan Türkistan haberlerini dikkatle takip etmeye çalıştım. Buhara Emiri’nin daveti üzerine yaptığı ziyaretiyle Türkistan’da cedidcilik hareketini başlatan İsmail Gaspıralı’nın Türkistan’la ilgili yazıları, özellikle “Bağçesaray’dan Taşkend’e Seyahat” gibi gezi notları ve araştırmaları en çok başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bununla birlikte, Türkistan cedidcileri tarafından yayınlanan “Tearüf-i Müslimin”, “Ayqap”, “Qazaq”, “Turkestanskiy Vestnik”, “Yeni Türkistan” ve “Yaş Türkistan” gibi gazete ve dergileri tarayarak incelemeye çalıştık. Ayrıca, Türkistan cedidcilerinin siyasi önderlerinden Mustafa Çokay’ın “Yaş Türkistan” dergisinde yayınlanan yazıları ile tüm eserlerini gözden geçirdik. Ne yazık ki, araştırma safhasında Türkistan’da cedidciler tarafından çıkarılan diğer gazete ve dergileri inceleme fırsatını bulamadık. Dolayısıyla, Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudî, Ahmed Baytursın, Miryakub Dulat ve Abdurrauf Fıtrat gibi önemli Türkistan cedidcilerinin yazılarını da 1991 sonrası yayınlanan eserlerden tetkik ettik.

Bu arada, yaz tatili için gittiğim memleketim Kazakistan’da Puşkin adındaki milli kütüphane ile Kazakistan İlimler Akademisi kütüphanesi başta olmak üzere birçok şehir ve üniversite kütüphanelerinde araştırmalar yaptım. Ayrıca, Özbekistan ve Kazakistan’da son zamanlarda yapılan konferans ve sempozyum bildirileri ile bazı basılmamış doktora tezlerini izleme ve okuma fırsatını buldum. Burada tanınmış tarihçiler Begali Kasımov ve Mambet Koygeldiyev’in konuyla ilgili muhtelif eserleriyle birlikte A. Hudaykulov’un “Prosvetitel’skaya Deyatel’nost’ Djadidov

Turkeстана” (Türkistan Cedidcilerinin Eğitim Faaliyetleri) (Taşkent 1995) ile N. Gafarov’un “Kul’turno-Prosvetitel’skaya Deyatel’nost Djadidov v Buxarskom Emirate” (Buhara Emirliğinde Cedidcilerin Kültürel ve Eğitim Faaliyetleri) (Duşanbe 1999) adlı yayınlanmamış Doktora tezlerini zikretmeliyim. Türkistan ceditçiliğiyle ilgili en çok araştırmanın yapıldığı Özbekistan’da neşredilen eserler arasında R. Şamsutdinov ile B. Rasulov’un birlikte hazırladıkları “İstiqlol Uçun Kuraş Fidoyilari Cadidçilik va ‘Bosmaçılık’ Tarixiga Dair” kitabı ile bu sahanın uzmanlarınca hazırlanarak 1999’da Taşkent’te neşredilen “Cadidçilik: İsxot, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiyet Uçun Kuraş” adlı çalışmalar da çok sık müracaat ettiğim kaynaklar arasındadır.

Türkçe kaynaklar arasında Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Toğan’ın “Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi” (İstanbul, Enderun Yayınevi, 1982), Dr. Baymirza Hayit’in “Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi” (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995) adlı çalışmaları ile danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Saray’ın konuyla ilgili çeşitli incelemelerini, bunların içerisinde özellikle “Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği” (İstanbul 1993) adlı çalışmasını zikretmeliyim.

Tezimizde ad, eser ve yer adları, unvan, terim ve idarî birimleri Rusça ve Türk lehçelerindeki orijinal şekilleriyle ifade etmeye çalıştık. Türkiye’de kabul görülen veya sıkça ifade edilen bazı ad ve terimleri - meselâ, Gasprinskiy-Gaspıralı veya Şoqay-Çokay gibi- de Türkiye Türkçe’si ile vermeyi tercih ettik. Arap harfli eserler Latin harflerine aktarılırken olduğu gibi verildi; önemli bulduğumuz bazı Arapça ibare veya eser adlarının yanına parantez içinde anlamını yazdık. Bununla birlikte, alıntıladığımız orijinal metinlerdeki bazı hususlara açıklık getirmek amacıyla, tabirin veya terimin hemen yanında parantez içerisinde izahat vermeye çalıştık. İsimleri sıkça zikredilen veya konumuz itibarıyla önemli bulduğumuz bazı şahıslar hakkında dipnotlarda kısa malumatlar verdik.

I.BÖLÜM

RUSYA HAKİMİYETİ ALTINDAKİ TÜRKİSTAN

A- RUSYA HAKİMİYETİ ÖNCESİ TÜRKİSTAN'IN RUSYA İLE İLİŞKİLERİ

1. Rusya ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlk İlişkiler

Türkistan¹ hakkında yeterince çalışma yapılmadığından dolayı² ve konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için Türkistan'ın Rusya tarafından istila edilmesi dönemini yeniden gözden geçirmekte fayda vardır. Zira, Rusya'nın ezici gücü karşısında ve onun sindirme politikası ile uyguladığı misyonerlik faaliyetleri aleyhinde bir tepki olarak ortaya çıkan cedidcilik hareketi, Rusya'nın istila ve kültür politikaları ortaya konulmadan tam olarak izah edilemez.

Altın Orda hanlığının yıkılışıyla değişen dengeleri lehine çeviren ve tarihe "Korkunç İvan" namıyla geçen Rus Çar IV. İvan 1552 yılında Kazan'ı istila etmiştir. Asırlardan beri toplanmış ve inkişaf etmiş olan milli ve manevi kültür eserleri de bu hareket esnasında mahvolmuş, şehir ve hazine tamamen yağma edilmişti. Eskiden sadece yerli nüfusun 40 bini geçen bu mühim merkezde, 1557 yılında 6000 Rus ve civarında bir o kadar da Türk kalabilmişti.³

Kazan Hanlığının düşmesiyle başlayan bu Rus istila hareketi bundan sonra hep doğu istikametinde genişleyecektir. IV. İvan'ın sırasıyla Astrahan hanlığı (1556)

¹Daha geniş bilgi için bkz: Ahmet Zeki Velidi Toğan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1982; Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995; B. Hayit, "Türkistan Nedir?", **Türkistan**, S.1, İstanbul, 1988, s.3-11.

² Mehmet Saray, "Türkiye'de Türkistan Araştırmaları", **Türkistan**, S.1, İstanbul, 1988, s.12-13.

³ Bkz: Serge Zenkovsky, **Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık**, (çev. İ. Kandemir), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s.12-13; Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, İstanbul, 1966, s.33-35;